

<https://doi.org/10.62837/2026.4.380>

SƏBUHİ QƏHRƏMANOV
*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov küç., 134
gahramanovsabuhi@gmail.com*

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-9817-0409>

**TARİXİ ROMAN VƏ PYESLƏRDƏ MƏDƏNİ-MƏNƏVİ
AZƏRBAYCANÇILIĞIN TƏCƏSSÜMÜ
(1970-1980-CI İLLƏR)**

XÜLASƏ

Məqalədə 1970-1980-ci illərin tarixi roman və dramaturgiya nümunələrində mədəni-mənəvi azərbaycançılıq ideyalarının bədii ifadəsi araşdırılır. Əzizə Cəfərzadənin Şirvan həyatını və Azərbaycan mədəni mühitinin inkişafını əks etdirən “Vətənə qayıt”, “Aləmdə səsım var mənım” və “Yad et mənı” romanları, İlyas Əfəndiyevin “Xurşidbanu Natəvan” pyesi, eləcə də Çingiz Hüseynovun Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatına həsr etdiyi “Fətəli fətəhi” romanı bu məqsədlə tədqiqata cəlb olunur. Göstərilir ki, sovet ideoloji məhdudiyətlərinə baxmayaraq, yazıçılar tarixi şəxsiyyətlərin taleyi və fəaliyyətini bədii şəkildə canlandırmaqla Azərbaycan xalqının mədəni-mənəvi dəyərlərini, maarifçilik ənənələrini və milli özünüdərk prosesini geniş şəkildə təqdim etmişlər. Qeyd olunan əsərlər, tarixi yaddaşın qorunması və azərbaycançılıq məfkurəsinin bədii ifadəsi baxımından mühüm ideya-estetik əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi roman, dramaturgiya, mədəni-mənəvi azərbaycançılıq, milli kimlik, Əzizə Cəfərzadə, İlyas Əfəndiyev, Çingiz Hüseynov, maarifçilik

SABUHI GAHRAMANOV
PhD in Philology,
Azerbaijan University of Languages,
134 Rashid Behbudov Street
gahramanovsabuhi@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-9817-0409>

The embodiment of cultural and spiritual Azerbaijani identity in historical novels and plays (1970s-1980s)

SUMMARY

The article examines the artistic expression of cultural and spiritual Azerbaijani identity in examples of historical novels and dramaturgy from the 1970s-1980s. For this purpose, the study examines Aziza Jafarzade's novels “Return to the Homeland,” “I Have a Voice in the World,” and “Remember Me,” which reflect life

in Shirvan and the development of the Azerbaijani cultural environment; İlyas Efendiyev's play "Khursidbanu Natavan"; as well as Chingiz Huseynov's novel "The Conquest of Fatali", dedicated to the life of Mirza Fatali Akhundzade.

It is demonstrated that, despite Soviet ideological constraints, the writers extensively presented the cultural and spiritual values of the Azerbaijani people, the traditions of enlightenment, and the process of national self-awareness by artistically portraying the destinies and activities of historical figures. These works hold significant ideological and aesthetic value in terms of preserving historical memory and artistically expressing the ideology of Azerbaijani identity.

Keywords: Azerbaijani literature, historical novel, drama, cultural and spiritual Azerbaijani identity, national identity, Aziza Jafarzade, İlyas Efendiyev, Chingiz Huseynov, enlightenment

САБУХИ ГАХРАМАНОВ

Кандидат филологических наук,

Азербайджанского университета языков

ул. Рашида Бейбутова, 134

E-mail: gahramanovsabuhi@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-9817-0409>

Воплощение культурно-духовной самобытности идеологии азербайджанства в пьесах и исторических романах (1970-1980-е годы)

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается художественное изображение культурных и духовных идей азербайджанства на примере драматургии и исторических романов 1970-1980-х гг. С этой целью к исследованию привлечены романы Азизы Джафарзаде «Вернись на родину», «Звучит повсюду голос мой» и «Вспомни меня», отражающие жизнь и развитие азербайджанской культурной среды Ширвана, пьеса «Хуршудбану Натаван» Ильяса Эфендиева, а также роман Чингиза Гусейнова «Фатальный Фатали», посвященный жизни Мирзы Фатали Ахундзаде.

Показывается, что несмотря на ограничения советского идеологического режима литераторы сумели широко осветить процессы национального самосознания, духовно-культурные и просветительские ценности азербайджанского народа. Указанные произведения в плане художественного изображения приобретают особую идейно-эстетическую значимость в сохранении исторической памяти и идеологии азербайджанства.

Ключевые слова: азербайджанская литература, исторический роман, драматургия, духовно-культурное наследие Азербайджана, национальное самосознание, Азиза Джафарзаде, Ильяс Эфендиев, Чингиз Гусейнов, просветительство

GİRİŞ

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi mövzulara müraciət XX əsrin ikinci yarısında artmağa başlamış, yazıçılar tarixin müxtəlif dövrlərinə baş vurmaqla eyni zamanda mədəni-mənəvi dəyərlərimizi təcəssüm etdirməyə çalışmışlar. Xüsusilə 1970-1980-ci illərdə tarixi roman və pyeslər azərbaycançılıq ideyasının və milli kimliyin formalaşmasına xidmət edən mühüm estetik vasitəyə çevrilmişdir.

Azərbaycan nəsrində bu istiqamətin ən diqqətəlayiq nümunələrindən biri Əzizə Cəfərzadənin Şirvan tarixini və mədəni mühitini əks etdirən romanlarıdır. Yazıçının “Vətənə qayıt” (1973), “Aləmdə səsim var mənəm” (1970-1972) və “Yad et məni” (1973) romanları Azərbaycan cəmiyyətinin üç əsrlik ictimai-mədəni inkişafını bədii şəkildə ümumiləşdirən mühüm əsərlərdir. Bu romanlar vasitəsilə yazıçı Azərbaycan xalqının mədəni yaddaşını, etnoqrafik mühitini və mənəvi dəyərlərini geniş şəkildə təqdim edir.

Tarixi mövzunun dramaturgiyada bədii ifadəsi isə xüsusilə İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında özünü göstərir. Dramaturqun “Xurşidbanu Natəvan” (1978) pyesi XIX əsr Azərbaycan tarixinin mürəkkəb siyasi şəraitini, imperiyalar arasında qalmış xalqın taleyini və milli-mənəvi dəyərlərin qorunması uğrunda aparılan mübarizəni səhnə dilində ifadə edir.

XIX əsr Azərbaycan həyatının geniş panoramasını yaradan əsərlərdən biri isə Çingiz Hüseynovun “Fətəli fətəhi” (1986) romanıdır. Mirzə Fətəli Axundzadənin həyat və fəaliyyətinə həsr olunan bu əsər maarifçilik ideyalarının yaranması, milli düşüncənin formalaşması, Azərbaycan cəmiyyətinin Avropa mədəniyyətinə inteqrasiya proseslərini bədii şəkildə əks etdirir.

Qeyd olunan əsərlər sovet ideoloji məhdudiyyətləri çərçivəsində yazılsa da, Azərbaycan tarixinin mühüm mərhələlərini, milli mədəniyyətin inkişafını və azərbaycançılıq ideyalarının formalaşmasını bədii şəkildə təqdim edən dəyərli ədəbi nümunələr kimi çıxış edir. Məqalədə bu əsərlər əsasında son sovet dönəmində Azərbaycan nəsrinə və dramaturgiyasına mədəni-mənəvi azərbaycançılıq ideyasının necə ifadə olunduğu araşdırılır.

ƏSAS HİSSƏ

Azərbaycan tarixi roman və pyeslərində ictimai-siyasi azərbaycançılıqla yanaşı, mədəni-mənəvi irsin təbliğinə də diqqət yetirilmiş, tarixi dövrlər görkəmli sənətkarların, şair və yazıçıların həyat və fəaliyyəti fonunda göstərilmişdir. Sovet senzurasının nəzərlərindən yayınmaqda bu üsul daha münasib görünürdü. Əzizə Cəfərzadə bir-birinin ardınca qələmə aldığı üç romanında XVIII əsrdə yazıb-yaratmış şair Nişat Şirvaninin (“Vətənə qayıt”), böyük klassik Seyid Əzim Şirvaninin (“Aləmdə səsim var mənəm”), romantik və realist sənətkarlar Abbas Səhhət və Mirzə Ələkbər Sabirin (“Yad et məni”) həyatı, mühiti və fəaliyyəti işığında bütünlükdə üç əsrin Şirvan həyatını, cərəyan edən tarixi hadisələri, milli məişət, cəmiyyət, etnoqrafiya və ritualları, xalq yaşayışının rəngarəng lövhələrini qələmə alır.

Əzizə Cəfərzadənin Şirvan trilogiyasında mədəni-mənəvi azərbaycançılıq

Tarixi hadisələrin yaradıcı şəkildə obyektiv mənzərəsini mədəni-mənəvi azərbaycançılıq mövqeyindən əks etdirən bu romanlara sovet senzurasının sanki elə bir iradı ola bilməzdi. Lakin Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanları zamanında ən çox qadağaya uğramış əsərlərdən olmuşdur. Bu isə rejimin milli tarixin həqiqətlərinə qarşı nə qədər düşmən münasibət bəslədiyini göstərirdi. Tədqiqatçısı, müstəqillik illərində yazıçının əsərlərini çapa hazırlayan oğlu Turan İbrahimov yazır: “Mən ilk dəfə 2000-ci ildə ingilis dilində “Əzizə Cəfərzadə” adını yazıb internetdə axtarış etdim, Kompüterin ilk tapdığı nəticə “eurasianet.org” səhifələrində Azərbaycan haqqında məqalədə oldu. Sovet dövründə Azərbaycan mədəniyyəti haqqında qısqançlıq və qərəzliklə verilən düz 6 cümləlik bir hissədə (Stalin, Xruşşov dövrü və 1970-80-ci illər) son cümlə belədir: “Under Aliyev’s first regime, publication of some mildly nationalist pieces was allowed? Including serialization of Aziza Jafarzade’s historical novel Baku 1501” (Əliyevin birinci hakimiyyəti dövründə bir neçə yumşaq milliyyətçi tərəfindən “Bakı 1501” romanı da daxil olmaqla Əzizə Cəfərzadənin silsiləvi tarixi romanlarının çapına icazə verilmişdi)” (5, s.9).

Əzizə Cəfərzadənin hələ ilk “Hekayələr” kitabı 1948-ci ildə ədəbiyyata qarşı aparılan kampaniyaya uğramış, “Axmatovaşına”lıqda – salon lirikasında əsər yazmaqda təqsirli bilib, kitabın bütün nəşri xüsusi qərarla yandırılmış”dır (5, s. 6). “Bakı 1501” romanı yalnız akademik Ziya Bünyadovun rəyi və dəstəyi sayəsində işıq üzü görmüş, Şirvan trilogiyası isə müəyyən ixtisarlara çap edilmişdir. Bütün bu faktlar barədə Turan İbrahimov müstəqillik illərində əlyazmalar əsasında bərpa edib çap etdirdiyi trilogiyanın ön sözündə (5, s. 5-9) məlumat verir. Trilogiyanın birinci romanı “Vətənə qayıt” (6) yazıldığı vaxtdan on il sonra 1983-cü ildə, əsərdən “Qəbulə xanım” hissəsi çıxarılarq çap olunmuşdur. Bu hissədə rus işğalına qarşı açıq mübarizə, I Pyotrün canişininin Salyan xanının qızı Qəbulə xanım tərəfindən qətlə yetirilməsi hadisəsi əksini tapırdı: “Bu torpaqları almırsız, demişdin, cənab. Sənin gözünü bu torpaqdan doyurmağa gəlmişəm...” (6, s. 347) – deyə düşmənin başını kəsən qəhrəman qız barəsində əhvalat zamanında dillər əzbəri olmuşdur.

Romanda dövrün ağır ictimai-siyasi atmosferi, xarici təzyiqlər, Osmanlı, İran və Rusiya dövlətləri arasında çəkişmə predmeti olan Azərbaycan torpaqları, yerli vassallar, bəy-xan hakimiyyətinin inikası və buna qarşı duran Nişat Şirvani və onu dəstəkləyən Vətən oğullarının timsalında təəssübkeşlik, xalqın, millətin nicatı ideyası qoyulur. Mənəvi və birbaşa təzyiqlərə dözməyən şair əvvəlcə qonşu Salyanda məskunlaşır, daha sonra bütünlükdə Vətəni tərk etmək barəsində düşünür. Yazıçı romanın sonunda Şəbnəm bəyimin dili ilə: “Vətən ki, bir Şamaxı, bir Salyan deyil... Göyçayı var, Ağdaş var, Gəncəsi, Bakısı var Vətənin... Hansın istəsən, birinə qayıt. Yad ölkələr yolun tutma. Hamınız gedəri olsaz, bəs balalarımızı kim oxudacaq? Kim onlara bütün bu olub-keçənləri deyəcək, təlim eləyəcək ki, heç bir şey heç birisinin yadından çıxmasın...” (6, s. 373) – deyə, yalnız şairə xitab etmir, bütünlükdə

oxucularına milli mənəvi-mədəni keçmişinə sahib çıxmağı təlqin və çağırış edir. “Nişat Şirvani ilə bağlı tarixi məlumatlar az olduğundan yazıçı romanı onun şeirlərini təhlil etmək üzərində qurmuşdur. Həmin şeirlər cümlələr vasitəsilə bu günümüzdə gəlib çatmışdır” (4, s. 94).

Trilogiyanın mərkəzi romanı olan “Aləmdə səsim var mənəm” əsərində (5) artıq rus işğalı dövründə Azərbaycan həyatından söhbət gedir. İstər bu, istərsə də “Yad et məni” romanında Şirvan ictimai-mədəni mühitinin bədii təsviri və dərinlən təhlili S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, M.Hadi kimi, eləcə də “Beytüs-səfa” məclisinə toplaşmış onlarla digər şairin təsadüfən deyil, böyük ənənələr üzərində yetişdiyini ortaya qoyurdu. Həcv və tənqidin geniş meydan aldığı mühitdə Seyid Əzim və Sabir kimi böyük satira ustalarının ortaya çıxması da əbəs deyildir. Doğrudur, yazıçı bilavasitə siyasi prosesləri əks etdirmir, mühitin bələlərini milli cəmiyyətin özündə, gerilik və nadanlıqın tüğyan eləməsində görür. Bu bələlərdən xilas yolunu da cəmiyyətin içindən gözləyir. Dövlətçiliyin olmadığı şəraitdə bu missiya cəmiyyətdə işıqlı insanların üzərinə düşür. Seyid Əzimin simasında başlanan maarifçilik hərəkatının kökü bura bağlanır. “Romanda onun yeni tipli məktəb açmaq üçün çəkdiyi əzablar, çətinliklər təfəsilatı ilə əks etdirilir. Ancaq bununla yanaşı, romanda Seyid Əzimin maarifçi obrazı bir qədər kölgədə qalmışdır. Əzizəxanım sevgi macərələrinə, ikinci dərəcəli məsələlərə daha çox yer vermişdir” (3, s. 659). Romanda yazıçı Seyid Əzimin sevgi dünyası ilə yanaşı, yetişdiyi ailə-məişət və ictimai-mədəni faktorlara təfərrüatlı yer verir. Şamaxı zadəganı Mahmud ağanın qurduğu məclislər açıqfıqırlılığın, mütərəqqi dünyagörüşün formalaşmasında bilavasitə rol oynayır. Seyid Əzimin yaratdığı məktəbin özünə tədrisən yol açması, “Beytüs-səfa” məclisində müşavirələr, eyni zamanda Qarabağda “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”, Bakıda “Məclisi-şüəra” şairləri ilə ünsiyyətlərin təsviri (5) XIX əsrin Azərbaycan mədəni-mənəvi atmosferini yaxından duymağa, əyani təsəvvür etməyə imkan verir.

“Yad et məni” romanında (7) ölkənin ictimai-siyasi və mədəni həyatı daha da çalxalanır. Bu, mətbuat, milli oyanış, cəmiyyətdə və şüurlarda inqilablar, azadlıq, müstəqillik, özünüdərk ideyalarının yayıldığı dövrüdür. Yazıçı özü əsərin “Proloq”unda bu məqamı məxsusi vurğulayır, oxucusuna xitab edir: “İndi isə, dostum, kitabı vərəqlədikcə qəhrəman axtarma! Bu zaman elə bir zamandır ki, bütün dünya qazan kimi qaynayır, bizim Şirvan da eləcə... Burada ayrı-ayrı şəxsiyyətlər, ictimaiyyətə istiqamət verən nəhəng fərdlər tək-tək deyil, onlardır. Nişatın, Seyid Əzimin əməyi bəhrə verib, onlarla Seyid Əzimplər, Nişatlar, hələ onların bacıları da fəaliyyət göstərirlər. Bununla belə, arabir Sabirin qapısını döyəcək, Səhhətə səhhət ümidi ilə baş çəkəcək, Hadini dinləyəcək və daha kimlərlə görüşəcəyik...” (7, s. 6). Romanda baş verən hadisələr, müəllifin qeyd etdiyi kimi, həm məşhur simaların həyatı fonunda, həm də təxəyyül məhsulu olan ümumiləşmiş surətlər vasitəsilə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Şirvan cəmiyyətinin tarixi obrazını canlandırır. Yavuz

Axundlu bu əsəri trilogiyanın digər əsərlərindən fərqləndirərək qeyd edir ki, “Yad et məni” xarakterlər romanı olmaqdan daha çox hadisələr romanıdır. Müəllif burada hadisələrin xronolojisini gözləməyə daha artıq diqqət yetirmişdir (2, s.112). Beləliklə, trilogiyada Əzizə Cəfərzadə Şirvan həyatının üç əsrini əhatə edərək, bütövlükdə mədəni-mənəvi azərbaycançılıq ideyalarının kütləviləşməsinə töhfəsini verir.

İlyas Əfəndiyevin “Xurşidbanu Natəvan” pyesində azərbaycançılıq ideyalarının bədii ifadəsi

XIX əsr Azərbaycan həqiqətlərini işıqlandıran əsərlərdən biri də İlyas Əfəndiyevin “Xurşidbanu Natəvan” (1978) pyesidir (8). Qarabağ xanlığının çar işğalı dövrünü əks etdirən pyesdə ümumən müstəmləkə şəraitində Azərbaycanın milli-mənəvi varlığını necə qoruduğundan, hansı ictimai-siyasi əngəllərlə üzləşdiyindən bəhs olunur. Xanlıqların ləğvi, Rusiyanın tərkibinə qatılmasından sonra milli varlığın keşiyində durmaq, milli mentaliteti qorumaq və yeni şəraitdə inkişaf etdirmək missiyası xan zadələrin, zadəganlar nəslinin öhdəsinə düşürdü. Maarifçilər ordusu və maarifçilik hərəkatının yetişməsinə qədər bu iş ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin fədakarlığı hesabına olmuşdur. “Sosial tərəqqinin keçid və dönüş anlarında, xalqın milli tarixinin və taleyinin yol ayrıcında dayanan sənətkar belə bir vəzifəni könüllü qəbula və əməli icraya daxilən hazır olur. Bu zaman xalqın sabahı və gələcəyi üçün mənəvi cavabdehliyə onun haqqı fərdi bədii dühanın (şəxsiyyətin və istedadın!) öz miqyası və hüdudları ilə müəyyən olunur” (10, s. 214). Qarabağ xanı İbrahimxəlilin nəvəsi, Mehdiquluxanın qızı Xurşidbanu Natəvan, məhz belə tarixi simalardandır.

Pyes tarixi faktlara uyğun hadisələr üzərində qurulmuş, dramaturq müasir azərbaycançılıq ideyalarını tarixi həqiqətlərin dili ilə qabartmağa çalışmışdır. Personajların çoxu – Xurşidbanu Natəvan, Knyaz Xasay xan Usmiyev, Cənabın, Seyid Hüseyin, Mir Möhsün Nəvvab tarixi fiqurlardır, digərlərinin də tarixi prototipləri vardır. Bu isə müəllifə tarixin ruhunu olduğu kimi çatdırmağa imkan vermişdir. Çar Rusiyasının incə şəkildə yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti, yerli hakimiyyətini tədricən möhkəmləndirməsi hər yerdə Natəvanın ağıllı mövqeyi, səriştəli əməlləri, öz xalqının mənafeyini qorumaq bacarığı ilə üz-üzə gəlir. Cənabın Xasay xan Usmiyev və Natəvanı evləndirməklə, rus təbəəliyini gücləndirmək niyyəti onların qarşılıqlı sevgisi sayəsində boşa çıxır. Natəvan evlənmək üçün Xasay xanı seçərkən də, bu izdivac faciəli sonluqla pozulandan sonra Cənubi Azərbaycandan olan sadə ziyalı Seyid Hüseyinlə evlənərkən də yerli qaragüruhun, bəy zümrəsinin təzyiqinə, həmləsinə tuş gəlir. Lakin dəyanətini itirmir, müstəqil, özü özünün ağası olan hakim mövqedən çıxış edir, xalqı üçün etdiyi əməllərə və ətrafındakı Nəvvab, Mirzə Ruhulla, Seyid Hüseyin kimi işıqlı insanlara güvənir. İlyas Əfəndiyev pyesdə azərbaycançılıq ideyalarını yalnız Xan qızı Natəvanın xalqı üçün etdiyi və böyük rəğbət qazanan xeyriyyəçi işləri – Şuşaya su çəkdirməsi, məktəblər açması, “Məclisi-üns”ü yaratması və maarifçilik fəaliyyəti ilə göstərməklə kifayətlənmir.

Əslində, pyesdə dramaturji konflikti idarə edən sadəcə tarixi hadisələr deyil, müəllifin obrazlar vasitəsilə simvolikləşdirdiyi daha dərin mətləblərdir. Canişinin Xasay xan vasitəsilə reallaşdırmağa çalışdığı Rusiya mövqeyi iflasa uğrayır, İran şahzadəsinin sanki iltifatlı münasibətinə də Natəvan kəskin yanaşır. O, iki imperiyanın məkrli siyasətinə, İran şahzadəsinin ölümünü Seyid Hüseynin boynuna qoymaq iftirasına qarşı çıxır. Müəllif xilas yolunu pyesdə simvolik olaraq iki Azərbaycanın iki şəxsin simasında birləşməsi ideyasında, Xurşidbanu ilə Seyid Hüseynin izdivacında gerçəkləşdirir.

Xurşidbanu Natəvan pyesdə müəllif ideyasını daşıyan rupor obrazdır. Stalinizm dövründə Səməd Vurğunun “Vaqif” pyesində azərbaycançılıq məfkurəsini əsas qəhrəman Vaqifin dilindən səsləndirdiyi kimi, “Xurşidbanu Natəvan” əsərində də yazıldığı dövr üçün aktual olan xalq, Vətən, millət problemləri, Cənubi Azərbaycan məsələsi, iki Azərbaycanın birləşməsi və s. ideyaları əsərin əvvəlindən sonunacan ritorik olaraq Natəvan bəyan edir. Cənubi Azərbaycan məsələsi pyesin ilk səhnəsindən, Natəvanın Knyaz Xasayla söhbətində qoyulur: “Xurşidbanu: – Bu bizim faciəmizdir, knyaz həzrətləri. İki böyük dövlətin, qədim bir tarixi olan Azərbaycan xalqını iki yerə parçalayıb, qardaşı qardaşdan ayırmaları ədalətli iş deyildir...” (8, s. 238) Və bütün əsər boyu diqqətdə saxlanaraq İran şahzadəsi ilə dialoqunda kulminasiyaya çatır: “Xurşidbanu (artıq əsəbilibini saxlaya bilməyərək): – Güman edirəm ki, əlahəzrət xalq haqqında bu qədər sərt müləhizədə olmasaydı, cənubi azərbaycanlılarla, bəlkə də, başqa cür rəftar edərdi... / Şahzadə: – Etiraf edirəm ki, biz azərbaycanlıların zəkasını, cəsurluğunu lazımı qədər qiymətləndirməmişik. Axı İranın şah İsmayıl kimi, Nadir şah kimi qəvi hökmdarları azərbaycanlı olmuşdur. Mən hələ Qacarları demirəm...” (8, s. 265-266).

“Xurşidbanu Natəvan” pyesində İlyas Əfəndiyevin baş qəhrəmana həvalə etdiyi mövqe bütünlükdə azərbaycançılıq məfkurəsindən gəlirdi. Hətta bir çox yerlərdə tarixi obrazın deyil, birbaşa yazıçının fikirlərini səhnədən geniş auditoriyalara çatdırmaq məqsədi daşıyırdı. Natəvanın şairlərlə dil məsələsində mübahisəsi bu qəbildəndir: “Xurşidbanu: – Dil bizim milli varlığımızdır. Ağalar, nə qədər ki, Azərbaycan xalqı yaşayır, Azərbaycan dili də yaşayacaq! Mən Azərbaycan balalarının Homeri, Danteni, Şekspiri, Höteni, Puşkini öz doğma – gözəl ana dillərində oxuyacaqları günü görürəm!” (8, s. 252) Bu fikirlərin XIX əsrdə bu şəkildə səslənməsi nə qədər təxəyyül idisə, pyesin qələmə alındığı dövrdə artıq reallıq idi. Əsərin nikbin sonluğunda müəllifin daha böyük arzuları yer alır. Bu dəfə İlyas Əfəndiyev Azərbaycan xalqının azad olacağı günü xəyal edir və qəhrəmanın dili ilə bəyan edir. Kəndlilərini azad edən Natəvan səhnədən tamaşaçılara xitabla o xoşbəxt günü də vəd edir: “Xurşidbanu: – ...Deyin ki, mən Xurşidbanu Natəvan bu əzablı yolları onlarla birgə gedəcəm! Onu da deyən ki, bu uçurumlu yolların sonunda bizi öz milli birliyini, azadlığımızı tapmış azad Azərbaycan gözləyir!” (8, s. 292)

İlyas Əfəndiyevin “Xurşidbanu Natəvan” pyesində sovet senzurasından yayındırıb alt qatda ifadə elədiyi ideyaların gerçəkləşməsi uzaqda deyildi. İki imperiya arasında qalmış Azərbaycanın tarixi faciəsini, Qarabağ xanlığının timsalında yazıçı sonralar “Hökmdar və qızı” (1991) pyesində daha aşkar şəkildə əks etdirmiş, imperiyanın çökdüyü dövrdə onun qurulduğu dövrün tarixi cinayətlərini ifşa etmişdir.

Çingiz Hüseynovun “Fətəli fəthi” romanında maarifçilik və milli şüurun təəcəssümü

XIX əsr rus işğalı dövrü Azərbaycan həqiqətlərini geniş şəkildə ümumiləşdirən əsərlərdən biri də Çingiz Hüseynovun “Fətəli Fəthi” (1986) romanıdır (9). Azərbaycan maarifçilik hərəkatının banisi, bu hərəkatın nəzəri sistemini hazırlayan və praktik olaraq həyata keçirməyə başlayan böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadənin (1812-1878) bioqrafiyası üzərində qurulan roman XIX yüzilin əsas ictimai-siyasi proseslərini, tarixi-mədəni mühitini, çarizmin Qafqazda və Azərbaycanda müstəmləkəçi siyasətini və yerli xalqların müqavimət və mübarizəsini, milli şüurda oyanan, təşəkkül tapan və reallığa çevrilən milli-mədəni maarifçilik hərəkatını bütünlükdə əhatə və əks etməyə yazıçıya imkan vermişdir. “M.F.Axundov haqqında roman yazmaq, ilk növbədə, Ç.Hüseynova XIX əsr Azərbaycan tarixi üzərindəki örtüyü götürmək, bu tarixin çox gizli qalan sirlərini açmaq üçün lazım idi” (11, s. 228). Romanda M.F.Axundzadənin və onun timsalında Azərbaycanın taleyində bilavasitə rol oynayan Rusiya-İran münasibətləri və müharibələrinə, Gülistan və Türkmənçay müqavilələri, çarizmin Qafqazı işğal fonunda Qarabağ, Bakı, Şəki və s. xanlıqlarda, Qafqazda gedən proseslərə, Şamil hərəkatına və s. mühüm hadisələrə toxunulur. “Bu əsərdə ilk dəfə olaraq yazıçı və tarix, yazıçı və imperiya, yazıçı və hakimiyyət, yazıçı və xalq problemi bütün çılpalığı ilə qoyulmuşdur” (1, s. 109-110).

Əsrin həqiqətlərinə varmaq üçün yazıçı orijinal bir üsuldən istifadə edir. M.F.Axundzadənin daxili dünyasından, düşüncələrindən, hətta altşüurundan ilham alaraq, uşaqlığından ölümünə bütünlükdə ömrünü vərəqləyir, vərəqlədikcə baş verənləri həm fərdi bioqrafiya nəzərindən təqdim edir, həm də ictimai-siyasi analizini verir. M.F.Axundzadənin həyat yolunda üzləşdiyi, ailədə və cəmiyyətdə taleyində rol oynamış insanlar, XIX əsrin, demək olar ki, bütün görkəmli tarixi şəxsiyyətləri M.Ş.Vazeh, A.Bakıxanov, İ.Qutqaşanlı, Xasay xan Usmiyev, X.Natəvan, Abbas Mirzə, Puşkin, Lermontov, Bestujev, İ.Çavçavadze, Şamil, Mirzə Yusif xan, Adolf Berje, rus canişinləri Paskeviç, Yermolov, Vorontsov və onlarla digər tarixi simalar romandan keçir. Roman XIX əsr Azərbaycan və bütünlükdə Qafqaz həqiqətlərinə obyektiv mövqedən aydınlıq gətirdiyi kimi, Azərbaycan xalqının potensial gücünü, işğalçı ilə qarşı-qarşıya gəlmək, bəhsləşmək qabiliyyətini, milli mənliliyini qorumaqla yeni Avropa mədəniyyəti və dəyərlərinə yiyələnmək, onu mənimsəmək bacarığını ortaya qoyur.

Mirzə Fətəli Axundzadənin Avropaya açdığı pəncərə romanda yeni azərbaycançılığın manifesti kimi səslənir. Müəllif qəhrəmanının başladığı bu yolu gələcəyə körpü kimi dəyərləndirir: “Əsərin qəhrəmanı, Şərqi və Qərbi fəth edən, adı dünyaya yayılmış Fətəlidir; o Mirzə Fətəli ki, ziddiyyətli ömür yolu keçmiş, yüksək rütbələrədək ucalmışdır, sinəsi nişanlı, çiyini paqonlu libası altında həmişə xalqın dərdinə qalan, yanar, alovlu ürək döyünmüşdür. Onun düşüncələri ilə düşünüb, onun gözüylə aləmə nəzər saldım, keçən əsri başdan-başa dolanıb hətta uzaq keçmişlərəcən çatıb, bu zamanəyə gəlib çıxdım ki, geriye boylanıb (geriyə baxmamaq olarmı?!) gələcəyi görəm...” (9, s. 5).

Göründüyü kimi, 1970-1980-ci illərdə yaranan tarixi roman və dram əsərlərinin azərbaycançılıq məfkurəsinin yaranması və möhkəmlənməsində müstəsna rol oynadığını görürük. Yazıçılar Azərbaycanın keçmişini müasir ədəbiyyata gətirməklə milli yaddaşı oyadır, milli-mənəvi dəyərləri təbliğ edir, milli tarix və mədəniyyətə ayna tutmaqla maarifçilik işi görür, bütövlükdə milli cəmiyyəti və insanı sosialist təbliğatından, özgələşmədən qoruyurdular. Milli keçmişin dərsləri, eyni zamanda milli ideologiya – azərbaycançılıq məfkurəsi ilə millətin gələcəyinə körpü salır, yol açırdı.

NƏTİCƏ

1970-1980-ci illər Azərbaycan tarixi roman və pyesləri milli kimliyin qorunmasında, mədəni-mənəvi azərbaycançılığın tarixi gerçəklərinin bədii şəkildə ifadə olunmasında mühüm rol oynamışdır. Əzizə Cəfərzadənin Şirvan mühitini əks etdirən trilogiyasında – “Vətənə qayıt”, “Aləmdə səsim var mənəm” və “Yad et məni” romanlarında Azərbaycan xalqının mədəni-mənəvi irsi, milli oyanış prosesləri geniş şəkildə təsvir edilmişdir. İlyas Əfəndiyevin “Xurşidbanu Natəvan” pyesində tarixi şəxsiyyətlərin taleyi fonunda milli varlığın qorunması, imperiya siyasətinə qarşı mənəvi müqavimət və azərbaycançılıq ideyaları dramaturji konfliktin əsas məzmununu təşkil edir. Çingiz Hüseynovun “Fətəli fəthi” romanı isə Mirzə Fətəli Axundzadənin timsalında Azərbaycan maarifçilik hərəkatının yaranmasını və milli düşüncənin yeni mərhələyə keçidini ümumiləşdirən mühüm bədii nümunə kimi çıxış edir.

Beləliklə, sovet senzurasının mövcud olduğu şəraitdə yazılmış bu əsərlər Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin mühüm mərhələlərini bədii şəkildə təqdim etməklə milli yaddaşın qorunmasına xidmət etmişdir. Tarixi roman və dramaturgiya nümunələri vasitəsilə yazıçılar milli-mənəvi dəyərlərin gələcək nəsillərə ötürülməsinə və azərbaycançılıq ideyasının ictimai şüurda möhkəmlənməsinə mühüm töhfə vermişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, C. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Dərslik. / C.Abdullayev, T.Hüseynoğlu, V.Sultanlı – Bakı: Bakı Universiteti, – 2007. – 564 s.
2. Axundlu, Y. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / Y.Axundlu. – Naxçıvan: Əcəmi, – c. 2. – 2013. – 448 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [10 cildə]. – Bakı: Elm, – c. 7, II hissə. – 2025. – 1160 s.
4. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadə nəsrli: tarixi gerçəklik və bədii təsvir. – Bakı: Elm və təhsil, – 2024. – 302 s.
5. Cəfərzadə, Ə. Aləmdə səsim var mənim. – Bakı: Mimta yayınları, – 2024. – 536 s.
6. Cəfərzadə, Ə. Vətənə qayıt. – Bakı: Mimta yayınları, – 2025. – 376 s.
7. Cəfərzadə, Ə., Seçilmiş əsərləri: [17 cildə] / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 3. – 2021. – 368 s.
8. Əfəndiyev, İ., Seçilmiş əsərləri: [7 cildə] / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Çinar-Çap, – c. 2. – 2002. – 472 s.
9. Hüseynov, Ç. Fətəli fətəhi. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 710 s.
10. Qarayev, Y., Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / Y.Qarayev. – Bakı: Elm, – c. 4. – 2016. – 776 s.
11. Salamoğlu, T. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Monoqrafiya və ədəbi tənqid məqalələri. – Bakı: E.L. NPŞ MMC, – 2012. – 480 s.

Rəyçi: akademik Nizami Cəfərov